10 સરકારનાં અંગો

સરકારનાં ત્રણ અંગો છે **ધારાસભા, કારોબારી અને ન્યાયતંત્ર.** આ ત્રણ અંગોની રચના કેવી રીતે થાય છે, તેઓ શું કાર્ય કરે છે, તેમની સત્તાઓ કઈ કઈ છે, તેમના અરસપરસના સંબંધો કેવા છે, તે અંગે આપણે વિગતે અભ્યાસ કરીશું.

રાજ્યના મૂળભૂત હેતુઓમાં એક હેતુ કાયદો અને વ્યવસ્થાની જાળવણી દ્વારા લોકોની સુખાકારી અને સલામતી સાધવાનો છે. લોકોનું સર્વતોમુખી કલ્યાણ સાધીને તેમનાં સ્વાતંત્ર્ય અને મૂળભૂત હકોનું જતન અને રક્ષણ કરવાનો છે. રાજ્યના ગતિશીલ વિકાસની સિદ્ધિ અર્થે સરકારનાં ત્રણ અંગોમાં ધારાસભા, કારોબારી અને ન્યાયતંત્ર વચ્ચે પરસ્પર ઐક્ય, સહકાર અને સંકલન સ્થાપિત કરીને સરકાર અસરકારક અને કાર્યક્ષમ શાસન કરી શકે છે. ધારાસભા ધારા (કાયદા) ઘડવાનું, જ્યારે કારોબારી ઘડેલા કાયદાઓનો અમલ કરવાનું અને ન્યાયતંત્ર કાયદાનો ભંગ કરનારને સજા અથવા દંડ કરવાનું કાર્ય કરે છે.

ભારતીય બંધારણમાં ધારાસભા એટલે સંઘ (કેન્દ્ર) કક્ષાએ સંસદ અને રાજ્યોમાં વિધાનગૃહો, કારોબારી એટલે સંઘ (કેન્દ્ર)માં રાષ્ટ્રપતિ, વડાપ્રધાન અને પ્રધાનમંડળ અને તેનું કાર્યાલય તથા વહીવટી તંત્ર, જ્યારે રાજ્યકક્ષાએ રાજ્યપાલ, મુખ્યપ્રધાન અને તેનું પ્રધાનમંડળ, તેનું કાર્યાલય અને વહીવટીતંત્ર એકબીજા સાથે ગાઢ રીતે સંકળાયેલા છે. જ્યારે ન્યાયતંત્રમાં સર્વોચ્ચ અદાલત ટોચ પર અને રાજ્યોમાં વડી અદાલતો અને તેના હાથ નીચેની તાબાની અદાલતો, જિલ્લા ન્યાયાલયો, વિશેષ ખાસ અદાલતો છે. આમ, ન્યાયતંત્ર, ધારાસભા અને કારોબારી બંનેથી તદ્દન અલગ, સ્વતંત્ર અને સુગ્રથિત છે.

ભારત જુદાં જુદાં ઘટક રાજ્યોનું બનેલું એક સંઘ રાજ્ય છે. કોઈ પણ ઘટક રાજ્ય સ્વતંત્ર અને સાર્વભૌમ નથી. ભારતમાં સંઘ અને રાજ્યકક્ષાએ સંસદીય પદ્ધતિની રાજ્ય સરકારો વચ્ચે સત્તા વિશ્લેષના સિદ્ધાંત અનુસાર સત્તાનો વિશ્લેષ થયો હોવાથી ધારાસભા અને કારોબારી વચ્ચે પરસ્પર ગાઢ અને પરસ્પરાવલંબીના સંબંધો છે. જ્યારે ન્યાયતંત્રનું અલગ, સ્વતંત્ર, નિષ્પક્ષ એવું વિશિષ્ટ સ્થાન છે.

સત્તા વિશ્લેષનો સિદ્ધાંત

રાજ્ય વતી સરકાર જે કાર્યો કરે છે તે એકબીજાથી જુદાં હોય છે. ત્રણે અંગોનાં કાર્યો એકબીજાથી ભિન્ન તથા દરેક કાર્યમાં વિશેષ પ્રકારની નિપુણતાની જરૂર પડે છે. એટલે કે જુદાં જુદાં અંગો દ્વારા જુદી જુદી વ્યક્તિઓ દ્વારા કાર્યો થવા જોઈએ અને છેલ્લે દરેક અંગે પોતપોતાનું અલગ કાર્ય કરવું જોઈએ. સત્તાવિશ્લેષ થવાથી સત્તાના બેફામ ઉપયોગની સંભાવના ઘટે છે. ત્રણેય અંગોનાં કાર્યો થકી સરકારનો વહીવટ સરળ અને કાર્યક્ષમ બને તે માટે તેમની વચ્ચે સત્તાનો વિશ્લેષ કરવો જરૂરી છે. દા.ત., ધારાસભાને કાયદો ઘડવાની સત્તા છે. તે તેનો દુરુપયોગ ન કરે તેથી કારોબારી અને ન્યાયતંત્રને કેટલીક એવી સત્તા હોય જેથી તે ધારાસભાને નિયંત્રણમાં રાખે. તે જ રીતે કારોબારી પર ધારાસભા અને ન્યાયતંત્ર દ્વારા અંકુશ મૂકવામાં આવ્યો છે, તે જ રીતે ન્યાયતંત્રને ધારાસભા અને કારોબારી પર નિયંત્રણ મૂકવાની કેટલીક સત્તાઓ આપવામાં આવી છે.

(1) ધારાસભા : ભારત સંસદીય લોકશાહી ધરાવતું પ્રજાસત્તાક રાજ્ય છે. લોકોનું પ્રતિનિધિત્વ સંઘ (કેન્દ્ર) કક્ષાએ સંસદમાં અને રાજ્યકક્ષાએ વિધાનસભામાં જોવા મળે છે. દેશની મહત્ત્વની અને સર્વોપરી સંસ્થા સંસદ છે. ભારતીય સંસદમાં રાષ્ટ્રપતિ, ઉપરાષ્ટ્રપતિ, રાજ્યસભા અને લોકસભાનો સમાવેશ થયો છે. ધારાસભાનાં બે પ્રકાર છે :

(અ) એકગૃહી ધારાસભા : જ્યાં ધારાસભા એક જ ગૃહની બનેલી હોય છે તેથી તેને એકગૃહી ધારાસભા કહેવામાં આવે છે.

(બ) દ્વિગૃહી ધારાસભા : જ્યાં ધારાસભા બે ગૃહની બનેલી હોય તેને દ્વિગૃહી ધારાસભા કહે છે.

સંઘ (કેન્દ્ર) કક્ષાએ ધારાસભાનું ઉપલું ગૃહ રાજ્યસભા છે જ્યારે નીચલા ગૃહને લોકસભા કહે છે. રાજ્યકક્ષાએ ધારાસભા - વિધાનસભા અને વિધાન પરિષદ એમ બે ગૃહો છે. મોટાભાગનાં રાજ્યોમાં એક જ ગૃહ - વિધાનસભા છે. જ્યારે બિહાર, ઉત્તરપ્રદેશ, મહારાષ્ટ્ર જેવાં કેટલાંક રાજ્યોમાં વિધાન પરિષદ પણ છે.

(1) કેન્દ્ર કક્ષાએ ધારાસભા (સંસદ) લોકસભા : લોકસભા એ સંસદનું નીચલું ગૃહ છે. લોકસભામાં સભ્યો પ્રત્યક્ષ મતદાનથી ચૂંટાયેલા લોકોના પ્રતિનિધિઓ છે. લોકસભામાં સભ્યોની સંખ્યા 545 છે. જેમાં 2 સભ્યો એંગ્લોઈન્ડિયન સમુદાયના પ્રતિનિધિઓ છે, જેમની પસંદગી રાષ્ટ્રપતિ કરે છે.

રાષ્ટ્રપતિ એ સંસદનો (લોકસભા અને રાજ્યસભા) ભાગ છે. જોકે રાષ્ટ્રપતિ સંસદમાં સંસદની પ્રથમ બેઠકનું ઉદ્‌ઘાટન પ્રવચન અને સંસદની સંયુક્ત બેઠકને સંબોધન કરે તે સિવાય ક્યારેય હાજરી આપતા નથી. રાષ્ટ્રપતિ સંસદનાં બંને ગૃહોનું સત્ર બોલાવે છે, ગૃહોને મોકૂફ રાખે છે તેમજ લોકસભાનું વિસર્જન કરવાની સત્તા પણ ધરાવે છે. સંસદનાં બંને ગૃહોમાં ત્રણેય વાંચનમાંથી પસાર થયેલા ખરડા ઉપર રાષ્ટ્રપતિની સહી થાય ત્યાર પછી જ ખરડો કાયદો બને છે. લોકસભા એ કાયમી ગૃહ નથી. તેની મુદત પાંચ વર્ષની હોય છે, સિવાય કે તેનું વહેલું વિસર્જન કરવામાં આવેલ હોય.

ભારતીય સંસદે બંધારણમાં દર્શાવેલી મર્યાદાઓમાં રહીને પોતાની સત્તાઓ ભોગવવાની છે, તેથી બંધારણ સર્વોપરી છે, સંસદ નથી. સંસદે ઘડેલ કાયદાઓમાં બંધારણીય જોગવાઈઓનો ભંગ થતો હોય, વિસંગત હોય તો તેને અદાલતમાં પડકારી શકાય છે. જો અદાલતને એમ ખાતરી થાય કે તેનાથી બંધારણની જોગવાઈઓનો ભંગ થાય છે તો તેને ગેરબંધારણીય ગણીને રદબાતલ ઠેરવી શકે છે.

સંસદ સભ્યની લાયકાતો : લોકસભાના સભ્ય તરીકે લાયકાત મુજબ તે ભારતીય નાગરિક હોવો જોઈએ. ચૂંટણી લડવા માટે ઓછામાં ઓછી 25 (પચીસ) વર્ષની ઉંમર હોય અને સંસદે નક્કી કરેલી અન્ય લાયકાતો ધરાવતો હોય; પરંતુ તે નાદાર કે માનસિક રીતે અસ્થિર જાહેર કરાયેલ ન હોય, કેન્દ્ર કે રાજ્યસરકારમાં સવેતન હોદ્દો ધરાવતો ન હોય, સક્ષમ અદાલત દ્વારા ગુનેગાર પુરવાર થયેલ ન હોય તેવી જ વ્યક્તિ સંસદમાં ઉમેદવારી કરી શકે. સંસદની બે બેઠકો વચ્ચે છ માસથી વધુ સમયગાળો પસાર ન થાય તે રીતે ગૃહની બેઠક બોલાવવી પડે છે. લોકસભાનું વિસર્જન વડાપ્રધાનની સલાહથી જ રાષ્ટ્રપતિ કરી શકે છે. જે ગૃહનો સભ્ય હોય તે વ્યક્તિ તે ગૃહની કાર્યવાહીમાં ભાગ લઈ શકે છે અને મતદાન કરી શકે છે; પરંતુ મંત્રીમંડળનો કોઈ સભ્ય સંસદના નીચલા ગૃહનો સભ્ય ન હોય તો પણ તે બંને ગૃહોની ચર્ચામાં ભાગ લઈ શકે, સંબોધન કરી શકે છે; પરંતુ જે ગૃહમાં સભ્ય હોય તે જ ગૃહમાં તેઓ મતદાન કરી શકે છે. લોકસભામાં ગુજરાતની 26 બેઠકો છે. લોકસભાની મુદત 5 વર્ષની હોય છે જોકે તે અગાઉ રાષ્ટ્રપતિ તેને વિખેરી નાંખી શકે છે. રાષ્ટ્રીય કટોકટીમાં તેઓ 1 વર્ષ સુધી લંબાવી શકે છે. રાષ્ટ્રપતિએ લોકસભાનું વિસર્જન કર્યું હોય તો તે પગલાંને અદાલતમાં પડકારી શકાતું નથી.

કોરમ : કોરમ એટલે ગૃહની 'કાર્યસાધક' સંખ્યા. ગૃહનું કામકાજ હાથ ધરવા અને ચાલુ રાખવા, કુલ સભ્યોમાંથી હાજર સભ્યોની સંખ્યા. લોકસભાના કુલ સભ્યો 545 સંખ્યાના $\frac{1}{10}$ એટલે કે 55 સભ્યોની ગૃહમાં હાજરી જરૂરી ગણાય.

જ્યારે રાજ્યસભામાં કાર્યસાધક સંખ્યા રાજ્યસભાના કુલ સભ્યો 250ના $\frac{1}{10}$ અર્થાત્ 25 સભ્યસંખ્યા ગણાય છે.

(2) રાજ્યસભા : રાજ્યસભા એ સંસદનું ઉપલું ગૃહ છે. તે રાજ્યોનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતું ધારાગૃહ છે. રાજ્યસભામાં 250થી વધે નહિ એટલા સભ્યોની જોગવાઈ કરવામાં આવી છે. જેમાં પરોક્ષ રીતે જે-તે રાજ્યોની અને સંઘ પ્રદેશોની વિધાનસભાના ચૂંટાયેલા સભ્યો દ્વારા સપ્રમાણ પ્રતિનિધિત્વ પદ્ધતિથી ચૂંટવામાં આવે છે, રાજ્ય સભાના ચૂંટાયેલા સભ્યોની સંખ્યા 238 છે. બાકીના 12 સભ્યો રાષ્ટ્રપતિ દ્વારા નિયુક્ત કરેલ સભ્યો હોય છે. જેઓ સાહિત્ય, વિજ્ઞાન, કલા, સાંસ્કૃતિક, રમતગમત અને સમાજસેવાનાં ક્ષેત્રોમાં વિશેષ જ્ઞાન અને વ્યવહારુ અનુભવ ધરાવતા હોવા જોઈએ.

કોઈ એક વ્યક્તિ એક સાથે બે ગૃહની સભ્ય રહી શકતી નથી.

લાયકાત : રાજ્યસભાના સભ્ય થવા માટે તે વ્યક્તિ ભારતીય નાગરિક હોવી જોઈએ અને 30 વર્ષ કે તેથી વધુ ઉંમર ધરાવતી હોવી જોઈએ. તે નાદાર, માનસિક રીતે અસ્થિર મગજની કે સજા પામેલ ગુનેગાર હોવી જોઈએ નહિ. સરકારી સંસ્થાઓમાં સવેતન કે નફાકારક કોઈ હોદ્દો ધરાવતી હોવી જોઈએ નહિ. રાજ્યસભામાં ગુજરાતને 11 (અગિયાર) બેઠકો ફાળવવામાં આવી છે. રાજ્યસભા એ કાયમી ગૃહ છે. તેનું વિસર્જન થતું નથી કે વિખેરી શકાતું નથી. રાજ્યસભાના એક તૃતીયાંશ સભ્યો દર બીજા વર્ષે નિવૃત્ત થાય છે. એટલી સંખ્યામાં સભ્યોની ચૂંટણી કરવામાં આવે છે. આમ, રાજ્યસભાના સભ્ય વધુમાં વધુ છ વર્ષ માટે સભ્ય તરીકે રહી શકે. જોકે તેઓ ફરીથી ચૂંટાવાને કે પસંદગીને પાત્ર છે.

સંસદનાં બંને ગૃહોનાં સામાન્ય રીતે વર્ષમાં ત્રણ સત્રો મળે છે. જેમ કે અંદાજપત્ર સત્ર, ચોમાસું સત્ર અને શિયાળુ સત્ર છે. ભારતના ઉપરાષ્ટ્રપતિ હોદ્દાની રૂએ રાજ્યસભાના ચેરમૅન (સભાપતિ) છે. જ્યારે ડેપ્યુટી ચેરમૅન (ઉપસભાપતિ)ની ચૂંટણી રાજ્યસભાના સભ્યો પોતાનામાંથી કરે છે. રાજ્યસભાના પ્રથમ ચેરમૅન ડૉ. સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણન્ હતા.

લોકસભાના સ્પીકર (અધ્યક્ષ)

લોકસભાનું કામકાજ વ્યવસ્થિતપણે અને ચોક્કસ નીતિ-નિયમો અનુસાર ચાલે તે જોવાનું, ગૃહમાં શિસ્ત, વ્યવસ્થા અને ગૃહનું ગૌરવ જાળવવાનું મુખ્ય કાર્ય લોકસભાના સ્પીકરનું છે. લોકસભાના સભ્યો પોતાનામાંથી જ અધ્યક્ષ અને ઉપાધ્યક્ષને ચૂંટે છે. અધ્યક્ષ લોકસભાની બેઠકો દરમિયાન ગૃહનું અધ્યક્ષપદ સંભાળીને તેની કાર્યવાહીનું સંચાલન અને નિયમન કરે છે. અધ્યક્ષ સભ્યો પાસે લોકસભામાં શિસ્તપાલનની અપેક્ષા રાખે છે. તેઓ ગૃહની મર્યાદાના રક્ષક છે. તેમના નિર્ણયો ગૃહમાં આખરી અને અંતિમ છે.

અધ્યક્ષ કોઈ પણ રાજકીય પક્ષના સભ્ય કે પક્ષનું પીઠબળ ધરાવતાં હોઈ શકે છે; પરંતુ તેઓ અધ્યક્ષપદે ચૂંટાયા પછી તેમણે ગૃહની કાર્યવાહી તટસ્થ અને નિષ્પક્ષ રીતે ચલાવવાની રહે છે. લોકસભાના વિસર્જન કે ભંગ સાથે અધ્યક્ષની મુદત પણ પૂરી થાય છે; પરંતુ નવી લોકસભાની રચના થાય ત્યાં સુધી તેઓ હોદ્દા પર ચાલુ રહે છે. 14 દિવસની નોટિસથી લોકસભાના સભ્યો સાદી બહુમતીથી ઠરાવ પસાર કરીને સ્પીકરને હોદ્દા પરથી દૂર કરી શકે છે. લોકસભામાં કે ધારાગૃહમાં થતાં ભાષણો, ટીકાઓ અધ્યક્ષને ઉદ્દેશીને જ થાય છે. સંસદનાં બંને ગૃહોમાં કાર્યવાહી અંગ્રેજી કે હિંદીમાં થઈ શકે છે; પરંતુ આ બંને ભાષા ન જાણનાર સભ્યને તેમની માતૃભાષામાં સંબોધવાની પરવાનગી અધ્યક્ષ આપી શકે છે. અધ્યક્ષની પરવાનગી મેળવ્યા વિના સતત 60 (સાઠ) દિવસ સુધી સભ્ય લોકસભામાં ગેરહાજર રહે તો તેની બેઠક ખાલી થયેલી ગણાય છે. અધ્યક્ષ ગૃહની સભાને મુલતવી રાખે છે.

કાસ્ટિંગ વોટ (નિર્ણાયક મત) : ગૃહની કોઈ કાર્યવાહીમાં જ્યારે કોઈ પ્રશ્ન, બાબત કે સમસ્યા અંગે, ખરડા પરની ચર્ચા-વિમર્શના અંતે નિર્ણય વખતે તરફેણમાં કે વિરુદ્ધમાં સરખા મત પડે ત્યારે અધ્યક્ષ પોતાનો 'નિર્ણાયક મત' (કાસ્ટિંગ વોટ) આપી શકે છે. તે સિવાય તેઓ ગૃહમાં મતદાનમાં ભાગ લઈ શકતા નથી. લોકસભાના પ્રથમ અધ્યક્ષ ગણેશ વાસુદેવ માવળંકર હતા.

અધ્યક્ષની ગેરહાજરીમાં ઉપાધ્યક્ષ ગૃહની બેઠકોનું સંચાલન કરે છે. અધ્યક્ષ અને ઉપાધ્યક્ષ બંનેની ગેરહાજરીમાં ગૃહના સંચાલન સંબંધે વિવિધ રાજકીય પક્ષોના પીઢ, અનુભવી અને સંસદીય પ્રક્રિયાના જાણકાર એવા તજ્જ્ઞ સભ્યોની એક 'સ્પીકર્સ પૅનલ' તૈયાર કરવામાં આવે છે, તેના સભ્યો બંનેની ગેરહાજરીમાં ગૃહનું કામકાજ સંભાળે છે.

ખરડો (વિધેયક) ક્યારે કાયદો બની શકે ?

કાયદા માટેની દરખાસ્તને ખરડો (વિધેયક) કહેવાય છે.

સંસદ વર્તમાન કાયદામાં સુધારા કરવાનું, નવા કાયદા ઘડવાનું અને જૂના અને અપ્રસ્તુત કાયદાઓને રદ કરવાનું મહત્ત્વનું કાર્ય સંસદ ધરાવે છે. સામાન્ય ખરડો, નાણાકીય ખરડો અને બંધારણીય સુધારાનો ખરડો નીચે મુજબની પ્રક્રિયાના અંતે કાયદાનું સ્વરૂપ લે છે. જેની સામાન્ય જોગવાઈઓ નીચે મુજબ છે :

કોઈ પણ ખરડાને સંસદનાં બે ગૃહોમાંથી કોઈ પણ એક ગૃહમાં રજૂ કરી શકાય છે. ખરડો પ્રધાન અથવા ગૃહના કોઈ સભ્ય દ્વારા રજૂ થઈ શકે છે. સંસદનાં બંને ગૃહોએ સુધારા વિના કે સુધારા સાથે સંમતિ આપેલ હોય તેવા સુધારાઓ સહિત, કોઈ ખરડાને ગૃહ દ્વારા સંમતિ અપાયેલ ન હોય ત્યાં સુધી તે ખરડો સંસદનાં બંને ગૃહોમાં પસાર કરેલ હોવાનું ગણાશે નહિ. સંસદમાં વિચારાધીન કોઈ ખરડો ગૃહોની સત્ર સમાપ્તિના કારણે રદ થશે નહિ. રાજ્યસભામાં વિચારાધીન હોય અને લોકસભાએ પસાર ન કરેલ હોય તો તેવો ખરડો લોકસભાનું વિસર્જન થતાં રદ થશે નહિ. લોકસભામાં વિચારાધીન હોય અથવા પસાર કરેલ હોય અને રાજ્યસભામાં તે ખરડો વિચારણા હેઠળ હોય તો લોકસભાનું વિસર્જન થતાં રદ થશે. જ્યારે સંસદનાં બંને ગૃહો વચ્ચે કોઈ ખરડો પસાર કરવાની બાબતમાં મતભેદ ઊભા થાય ત્યારે રાષ્ટ્રપતિ સંસદનાં બંને ગૃહોની સંયુક્ત બેઠક બોલાવી શકે છે. જેમાં ખરડો બહુમતીથી પસાર કરી શકે છે. સંયુક્ત બેઠકનું સંચાલન લોકસભાના અધ્યક્ષ (સ્પીકર) જ સંભાળતા હોય છે.

(1) ખરડામાંથી કાયદો બનાવવાની વિધિ – સામાન્ય ખરડો (બિનનાણાકીય) : તમામ સામાન્ય ખરડાઓને પ્રધાનો દ્વારા ગૃહમાં રજૂ કરવાની (પ્રસ્તુત કરવાની) પ્રક્રિયાને પ્રથમ વાચન કહે છે. જેમાં ખરડાનું શીર્ષક, ઉદ્દેશો, કારણોનું વર્ણન હોય છે. આ ખરડો પહેલાં ધારાગૃહમાં રજૂ કરતાં પહેલાં તે ગૃહના અધ્યક્ષની, અને નાણાકીય ખરડો રજૂ કરવા માટે કેન્દ્રમાં રાષ્ટ્રપતિની અને રાજ્યમાં રાજ્યપાલની ભલામણથી રજૂ થાય છે. પ્રથમ વાચનમાં ખરડાની સામાન્ય માહિતી પર મુખ્ય મુદ્દાઓની ચર્ચા થાય છે. વિરોધ સકારણ જણાવાય છે અને જરૂર પડે તો મતદાન કરવામાં આવે છે.

બીજા વાંચન દરમિયાન ખરડાના પ્રત્યેક મુદ્દાઓની કલમવાર ચર્ચા થાય છે. તેના હેતુઓ અને તેના પ્રત્યાઘાતોની છણાવટ થાય છે. તેમાં જનતા, જૂથો, સમૂહો કે સંસ્થાઓના, વિરોધપક્ષોના અભિપ્રાય આધારે સુધારાઓ કરવામાં આવે છે અને અંતે તેના પર મતદાન થાય છે.

કેટલીક વાર ગૃહમાં કાર્યબોજ વધુ હોવાથી ખરડા પર વિગતે ચર્ચા થઈ શકતી નથી. માટે જે-તે વિષયના તજજ્ઞો, વિશેષ જ્ઞાન ધરાવતા સભ્યોની 'પ્રવર સમિતિ'ને સોંપવામાં આવે છે. જેઓ ખરડાને ચકાસે છે. લોકમતનો ખ્યાલ રાખી વિગતવાર ચર્ચાના અંતે જરૂરી સુધારાની ભલામણ સૂચવતો અહેવાલ ગૃહને સોંપે છે અને ખરડાને ત્રીજા વાંચન માટે રજૂ કરવા મોકલી આપે છે.

ત્રીજું વાંચન માત્ર ઔપચારિક જ હોય છે. ભલામણોનો સ્વીકાર કે અસ્વીકાર કરવા પાછળના તર્ક રજૂ કર્યાના અંતે ખરડાના સ્વીકાર્ય સ્વરૂપ પર મતદાન કરવામાં આવે છે. જો તેને બહુમતીનો ટેકો મળે તો તે ખરડો પસાર થયેલો જાહેર થાય છે. તેના પર પ્રથમ ધારાગૃહના અધ્યક્ષની સહી લઈને બીજા ધારાગૃહમાં મોકલી આપવામાં આવે છે. બીજા ગૃહમાં પણ ખરડો આ જ પ્રક્રિયામાંથી પસાર થાય છે. બીજા ગૃહના જરૂરી સુધારા સાથે બીજા ગૃહમાં ખરડો સરળતાથી પસાર થાય તો રાષ્ટ્રપતિની સહી માટે મોકલાય છે અને મંજૂરી મળ્યેથી ખરડો કાયદો બને છે.

પરંતુ બીજા ગૃહમાં તે મંજૂર ન થાય તો તેને પુનઃ પ્રથમ ગૃહને પરત મોકલવામાં આવે છે. જો બીજા ગૃહમાં ખરડો છ માસ સુધી પડતર રાખી મૂકે તો તેનો અસ્વીકાર થયો છે એમ મનાય છે. જ્યારે બંને ગૃહો વચ્ચે મતભેદ વધી જાય કે ઉપલા ગૃહમાં (રાજ્યસભામાં) સત્તાધારી પક્ષની બહુમતી ન હોય ત્યારે ખરડાની મંજૂરી મળવી સરળ ન હોય ત્યારે બંને ગૃહોની 'સંયુક્ત બેઠક' બોલાવી તેમાં ખરડો સાદી બહુમતીથી પસાર કરવામાં આવે છે. છે.

ખરડા પર રાષ્ટ્રપતિની મંજૂરી મેળવવાના સમયે પણ રાષ્ટ્રપતિ પાસે ત્રણ વિકલ્પો રહે છે :

(1) તે ખરડા પર સહી કરીને મંજૂરી આપે અથવા

(2) તેઓ ખરડો પોતાની પાસે રાખી મૂકે અથવા

(3) તેને પુનઃવિચાર માટે સંસદમાં પરત મોકલી આપે.

રાષ્ટ્રપતિ કોઈ ખરડાને મંજૂરી આપે પછી કાયદો સરકારી ગેઝેટ્સમાં પ્રકાશિત થયા બાદ તેમાં દર્શાવેલ તારીખથી તેનો અમલ શરૂ થયેલો ગણાય છે.

(બ) બંધારણમાં સુધારાને લગતા ખરડાને ગૃહમાં રજૂ કરવામાં આવે ત્યારે તેને પ્રત્યેક ગૃહની કુલ સભ્ય સંખ્યાની બહુમતી તેમજ હાજર રહીને મતદાન કરનારા બે તૃતીયાંશ સભ્યોની બહુમતી અનિવાર્ય છે. કેન્દ્ર અને રાજ્યોના સંબંધોને સ્પર્શતી બાબતોમાં ફેરફારને લગતી રાજ્યોને સ્પર્શતી હોય તો ભારતીય સંઘના અડધા કરતાં ઓછા નહિ એટલાં ઘટક રાજ્યોની વિધાનસભાની મંજૂરી અનિવાર્ય છે. સામાન્ય ખરડાની વિધિ માફક આ ખરડો વિવિધ તબક્કાઓમાંથી પસાર થાય છે.

(ક) નાણાકીય ખરડા વિષયક વિધિ : ખરડો નાણાકીય છે કે કેમ એ લોકસભાના અધ્યક્ષ નક્કી કરે છે. અંદાજપત્રને લગતી અને નાણાકીય જોગવાઈઓ ધરાવતા ખરડાને નાણાકીય ખરડો કહેવાય છે. કેન્દ્રનું અંદાજપત્ર (બજેટ) નાણામંત્રી મોટે ભાગે 28મી ફેબ્રુઆરીએ લોકસભામાં રજૂ કરે છે. બધા જ નાણાકીય ખરડા પ્રથમ લોકસભામાં જ રજૂ કરવામાં આવે છે. જે નીચે જણાવેલ તબક્કામાંથી પસાર થાય છે :

(i) લોકસભામાં રજૂ થતા નાણાકીય ખરડા (અંદાજપત્ર) ઉપર બે-ત્રણ દિવસ પ્રાથમિક ચર્ચા થાય છે.

(ii) અંદાજપત્રના ખર્ચની માગણીઓ ઉપર ચર્ચા-વિચારણા થાય છે. નાણામંત્રી તેની બધી વિગતો આંકડાકીય માહિતી સંસદમાં રજૂ કરે છે.

(iii) જે-તે વિભાગના મંત્રીઓ જેમ કે કૃષિ, વિજ્ઞાન, સંરક્ષણ, વેપાર-વાણિજ્ય અને માનવસંસાધન વિભાગ વગેરે પોતાના વિભાગની માગણીઓ લોકસભા સમક્ષ ચર્ચા-વિચારણા માટે મૂકે છે અને તેના પર મતદાનથી મંજૂરી લેવી પડે છે.

(iv) અંદાજપત્રનાં આવકનાં પાસાંઓ અને કરવેરાના પ્રસ્તાવ જુદા જુદા સ્વરૂપે મુકાય છે અને તેની મંજૂરી લેવી પડે છે.

લોકસભામાં પ્રથમ પસાર થયેલો ખરડો રાજ્યસભામાં ભલામણ અર્થે રજૂ કરાય છે. રાજ્યસભાએ તે ખરડાને અંગે જરૂરી ભલામણો સહિત લોકસભાને 14 દિવસમાં પરત મોકલવો પડે છે. લોકસભા-રાજ્યસભાની તમામ કે અંશતઃ ભલામણોનો સ્વીકાર કે અસ્વીકાર કરી શકે છે. જો 14 દિવસમાં નાણાકીય ખરડો લોકસભામાં પરત ન કરવામાં આવે તો તે ખરડો રાજ્યસભામાંથી પસાર થયેલો માનવામાં આવે છે. રાજ્યસભાએ સૂચવેલી ભલામણોનો લોકસભામાં સ્વીકાર કરે તો બંને ગૃહોમાં સુધારેલો ખરડો પસાર થયેલો ગણાય છે; પરંતુ જો રાજ્યસભાની ભલામણોનો લોકસભા અસ્વીકાર કરે તો લોકસભામાં પુનઃ મૂળ સ્વરૂપે પસાર કરે તો તે નાણાકીય ખરડો બંને માટે પસાર કરેલો ગણાય છે. આમ, નાણાકીય બાબતોમાં રાજ્યસભાની સત્તા મર્યાદિત છે.

આ રીતે વિવિધ પ્રક્રિયાના અંતે બંને ગૃહોમાં પસાર થયેલા નાણાકીય ખરડાને રાષ્ટ્રપતિની મંજૂરી માટે રજૂ કરવામાં આવે છે. આ નાણાકીય ખરડા પર રાષ્ટ્રપતિએ મંજૂરીની મહોર મારવી જ પડે છે. જો અંદાજપત્ર ગૃહમાં પસાર નહિ થાય તો સરકારે રાજીનામું આપી દેવું પડે છે.

આ ઉપરાંત ધારાગૃહોમાં દેશના સામાજિક, આર્થિક, રાજકીય, સંરક્ષણ, સલામતી તેમજ વિદેશી સંબંધોને લગતાં વિવિધ ક્ષેત્રના પ્રશ્નોની ચર્ચા-વિચારણા કરવામાં આવે છે. લોકસભા કારોબારી, પ્રધાનમંડળ અને અમલદારોનાં કામકાજ પર દેખરેખ અને નિયંત્રણ રાખે છે. જાહેર નાણાંનો કાર્યક્ષમ યથાયોગ્ય રીતે ઉપયોગ થાય તે જોવાનું કાર્ય લોકો દ્વારા ચૂંટાઈને આવેલા પ્રતિનિધિઓનું છે. આમ, લોકસભામાં જાહેર નાણાંના વપરાશ પર સીધો અને અંતિમ અંકુશ ધરાવે છે. ધારાગૃહોની પૂર્વમંજૂરી વિના નવા કરવેરા નાંખી શકાતા નથી કે ચાલુ કરવેરામાં ફેરફાર કરી શકાતો નથી. કારોબારીના ખર્ચા પર ધારાગૃહનો અંકુશ હોવાથી તેને જાહેરનાણાંના રખેવાળ (કસ્ટોડિયન) કહેવામાં આવે છે. ઉપરાંત સંસદ, રાષ્ટ્રપતિ, ઉપરાષ્ટ્રપતિ, સર્વોચ્ચ અદાલત અને વડી અદાલતોના ન્યાયમૂર્તિઓ, મુખ્ય ચૂંટણી કમિશનર, ઑડિટર જનરલ કે ઍટર્ની જનરલ વગેરે સામે બંધારણનો ભંગ કરવાના આરોપસર, 'મહાભિયોગ' (Impeachment) ચલાવીને હોદ્દા પરથી દૂર કરી શકે છે.

રાજ્યકક્ષાએ ધારાસભા

(અ) વિધાનસભા : દરેક રાજ્યને ધારાગૃહ હોય છે જેને વિધાનસભા કહે છે. વિધાનસભા એ નીચલું ગૃહ છે.

(બ) વિધાન પરિષદ : ધારાગૃહના બીજા ગૃહને વિધાન પરિષદ કહે છે. બિહાર, મહારાષ્ટ્ર, કર્ણાટક, ઉત્તરપ્રદેશ, તમિલનાડુ જેવાં રાજ્યોમાં બે ગૃહ જોવા મળે છે. ત્યાં ઉપલું ગૃહ વિધાન પરિષદ અને નીચલું ગૃહ વિધાનસભાના નામથી ઓળખવામાં આવે છે. ગુજરાતમાં વિધાન પરિષદ નથી.

જુદાં જુદાં રાજ્યોમાં વિધાનસભાના સભ્યોની સંખ્યામાં તફાવત જોવા મળે છે. બંધારણની જોગવાઈ મુજબ કોઈ પણ વિધાનસભામાં સભ્યોની સંખ્યા 60થી ઓછી નહિ અને 500થી વધારે હોઈ શકશે નહિ. ગુજરાતમાં અત્યારે વિધાનસભામાં સભ્યોની સંખ્યા 182 છે.

સભ્યની લાયકાત : જે કોઈ વ્યક્તિ ભારતીય નાગરિક હોય અને 25 વર્ષ કે તેથી વધારે વયની હોય અને અન્ય કોઈ પ્રકારે કાયદેસર રીતે ગેરલાયક ઠર્યો ન હોય તેવી વ્યક્તિ વિધાનસભ્ય તરીકે ઉમેદવારી કરી શકે છે.

સમયગાળો : વિધાનસભા એ કાયમી ગૃહ નથી. તેની મુદત સામાન્ય સંજોગોમાં 5 વર્ષની હોય છે. વિધાનસભાનું મુદત પૂરી થતાં વિસર્જન થાય છે. કેટલીક અસામાન્ય પરિસ્થિતિઓમાં બંધારણીય જોગવાઈ અનુસાર સરકાર ચાલી શકે એમ નથી કે સરકારની રચના થઈ શકે એમ ન હોય ત્યારે રાજ્યપાલ રાષ્ટ્રપતિને ધારાસભાનું વિસર્જન કરવાની ભલામણ મોકલી અને રાષ્ટ્રપતિ વિધાનસભાને બરખાસ્ત કરીને 'રાષ્ટ્રપતિ શાસન' લાદે છે. તે સમય દરમિયાન રાજ્યપાલ રાજ્યનું સંચાલન કરે છે. વિધાનસભ્યો તેમનામાંથી જ વિધાનસભાના સરળ સંચાલન માટે અધ્યક્ષ (સ્પીકર) અને ઉપાધ્યક્ષ (નાયબ સ્પીકર)ને ચૂંટી કાઢે છે.

વિધાન પરિષદના સભ્યોમાં સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓ, નોંધાયેલા સ્નાતકો, માધ્યમિક અને ઉચ્ચ માધ્યમિક શિક્ષકો મતદાર મંડળો દ્વારા ચૂંટાય છે. વિધાન પરિષદના સભ્ય તરીકે 30 વર્ષ કે તેથી વધારે વયનો ભારતીય નાગરિક હોવો જોઈએ. વિધાન પરિષદ એ કાયમી ગૃહ છે. રાજ્ય સભાની માફક તેનો દરેક સભ્ય 6 વર્ષની મુદત માટે ચૂંટાય છે. તેના એક તૃતીયાંશ સભ્યો દર બીજા વર્ષે નિવૃત્ત થાય છે. વિધાન પરિષદ રાખવી કે નહિ તે રાજ્યે નક્કી કરવાનું છે. લોકસભાની માફક વિધાનસભા વધારે સત્તા ધરાવે છે. તેમાં નાણાકીય તથા સામાન્ય ખરડાઓ રજૂ થઈ શકે છે. ખરડાઓ વિવિધ તબક્કાઓમાંથી પસાર થઈને તે રાજ્યપાલની મંજૂરી માટે મોકલી આપવામાં આવે છે. રાજ્યપાલની મંજૂરી મળતાં તે ખરડો કાયદો બને છે.

(2) કારોબારી : સરકારનું સૌથી વધુ કાર્યશીલ, સૌથી વધુ પ્રભાવશાળી અને નજર સામે રહેલું અંગ તે કારોબારી છે. સંઘીય કારોબારી એટલે કેન્દ્ર સરકારની રાજકીય કારોબારીમાં વડાપ્રધાન અને પ્રધાનમંડળ, રાષ્ટ્રપતિ, ઉપરાષ્ટ્રપતિ અને કાયમી અમલદારોના બનેલા વહીવટી તંત્રનો વહીવટી કારોબારીમાં સમાવેશ થાય છે.

રાજકીય અને વહીવટી કારોબારીના અધિકારીઓ અને કર્મચારીઓ લોકોના સીધા સંપર્કમાં આવે છે. તેમનાં કાર્યોથી લોકો પ્રભાવિત થાય છે. ધારાસભાએ ઘડેલા કાયદાઓને વ્યવહારમાં અમલીકૃત કરવાનું કાર્ય કારોબારીનું છે. સરકારે લોકોની આકાંક્ષા, અપેક્ષાઓ અને લોકમતના આધારે ઘડેલી નીતિઓ, યોજનાઓ કે કાર્યક્રમોનો અમલ કરવાનું કાર્ય વહીવટી કારોબારી કરે છે.

રાજકીય કારોબારી દર પાંચ વર્ષે મુદત પૂરી થતાં કે સત્તા ત્યાગ કરતાં બદલાય છે. જ્યારે વહીવટી કારોબારી એ કાયમી નિમણૂક પામેલ અમલદારોની બનેલી હોઈ તે કાયમી છે. જોકે વહીવટી અમલદારોની નિવૃત્તિવય દેશનાં જુદાં જુદાં રાજ્યોમાં જુદી જુદી હોય છે. જો સેવા દરમિયાન તેઓ ગંભીર ગેરરીતિ આચરે, બેદરકારી દાખવે કે ફરજપાલનમાં ચૂક કરે તો ચોક્કસ તપાસ કાર્યવાહીના અંતે તેમને નોકરીમાંથી બરતરફ કે ફરજ મોકૂફી કરી શકાય છે. રાજકીય કારોબારીના સભ્યો કોઈ રાજકીય પક્ષના સભ્ય હોય છે. તેઓ પક્ષ પ્રત્યેની વૈયક્તિક વફાદારી, લોકચાહના અને લોકમતના આધારે જે-તે સમય માટે ચૂંટાઈ આવવું એ એમની મુખ્ય લાયકાત છે, જ્યારે વહીવટી કારોબારીમાં શૈક્ષણિક લાયકાત, ગુણવત્તા, અનુભવના આધારે તેમજ જાહેર સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થવાથી તેમની કાયમી નિમણૂક થાય છે. વહીવટી અધિકારીઓની સેવાને 'સનદી સેવા' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. કેન્દ્ર કક્ષાએ રાજકીય કારોબારીમાં ભારતીય બંધારણના વડા રાષ્ટ્રપતિ, ઉપરાષ્ટ્રપતિ, વડાપ્રધાન અને તેમનું પ્રધાનમંડળ છે.

રાષ્ટ્રપતિ

ભારતમાં રાષ્ટ્રપતિ બંધારણીય વડા છે. સંઘ સરકારની બધી કારોબારી સત્તા બંધારણ દ્વારા રાષ્ટ્રપતિને આપવામાં આવે છે. કેન્દ્ર સરકારનો બધો વહીવટ તેમના નામે થાય છે. તેઓ રાષ્ટ્રના વડા તથા ભારતીય પ્રજાસત્તાકના પ્રથમ નાગરિક છે.

લાયકાત : રાષ્ટ્રપતિનો ઉમેદવાર ભારતીય નાગરિક હોવા ઉપરાંત 35 વર્ષ કે તેથી વધારે વયનો હોવો જોઈએ. સવેતન નોકરી કે નફાકારક હોદ્દો કે પગારદાર કર્મચારી હોવો જોઈએ નહિ તથા તે સંસદના કે રાજ્યોની ધારાસભાના કોઈ પણ ગૃહનો સભ્ય પણ રહી શકતો નથી. રાષ્ટ્રપતિની ચૂંટણી સંસદનાં બંને ગૃહોનાં તેમજ રાજ્યોની વિધાનસભાઓના ચૂંટાયેલા સભ્યોના બનેલ મતદાર મંડળોના મતદાન દ્વારા પરોક્ષ રીતે ચૂંટણી દ્વારા થાય છે. રાષ્ટ્રપતિ પાંચ વર્ષની મુદત માટે ચૂંટાય છે અને તેઓ બીજી મુદત માટે ચૂંટણીમાં ઊભા રહી શકે છે. રાષ્ટ્રપતિ હોદ્દા પર ચાલુ હોય ત્યાં સુધી તેમની સામે કોઈ ફોજદારી મુકદ્દમો ચલાવી શકાતો નથી કે તેમની ધરપકડ કે કેદનો હુકમ થઈ શકતો નથી.

કાર્યો અને સત્તાઓ : તેઓ લોકસભામાં બહુમતી ધરાવતા પક્ષના નેતાની નિમણૂક વડાપ્રધાન તરીકે કરે છે તથા વડાપ્રધાનની સલાહ મુજબ પ્રધાનમંડળના અન્ય પ્રધાનોની નિમણૂક કરે છે, તેમને શપથ લેવડાવે છે તથા ખાતાંની વહેંચણી કરે છે. જ્યાં સુધી લોકસભાનો ટેકો હોય ત્યાં સુધી રાષ્ટ્રપતિ પ્રધાનમંડળને બરતરફ કરી શકે નહિ. રાષ્ટ્રપતિ સંરક્ષણદળોના સર્વોચ્ચ વડા છે. રાષ્ટ્રપતિને અન્ય રાષ્ટ્રો સામે યુદ્ધ જાહેર કરવાની, યુદ્ધ બંધ કરવાની કે સંધિ કરવાની સત્તા છે. રાજ્યોના રાજ્યપાલો, સર્વોચ્ચ અદાલતોના વરિષ્ઠ ન્યાયમૂર્તિઓની, ઍટર્ની જનરલ, ચૂંટણીપંચના મુખ્ય ચૂંટણી અધિકારીઓ, જાહેરસેવા આયોગના અધ્યક્ષો અને સભ્યોની તથા વિવિધ દેશોમાં ભારતના રાજદૂતોની નિમણૂક રાષ્ટ્રપતિ કરે છે. આમ, કારોબારી અને વહીવટી વિષયક વિશાળ અને અધિકૃત સત્તાઓ રાષ્ટ્રપતિ હસ્તક ગણાય છે. ગુનેગારને માફી આપવાની, ફોજદારી ગુનાની સજાની મુદત ઘટાડવા

અને તેનો અમલ મોકૂફ રાખવાની અથવા સત્તાનું સ્વરૂપ કે પ્રમાણ બદલવાની સત્તા રાષ્ટ્રપતિને છે. સંસદનાં બંને ગૃહોની બેઠકો બોલાવવાની, મુલતવી રાખવાની અને લોકસભાને બરખાસ્ત કરવાની સત્તા તેઓ ધરાવે છે. યુદ્ધ, બાહ્ય આક્રમણ કે સશસ્ત્ર આંતરિક બળવાથી ભારત કે ભારતના કોઈ ભાગની સલામતી સામે ભય ઊભો થાય તો તેઓ કટોકટીની સ્થિતિ જાહેર કરી શકે છે. કટોકટી જાહેર કરવાના નિર્ણયને અદાલતમાં પડકારી શકાતો નથી. રાજ્યના રાજ્યપાલના અહેવાલના આધારે તેઓ રાજ્યમાં બંધારણીય કટોકટી જાહેર કરી શકે છે. રાજ્યના પ્રધાનમંડળને બરતરફ કરીને રાજ્યમાં 'રાષ્ટ્રપતિનું શાસન' સ્થાપી શકે છે અને રાજ્યનો વહીવટ પોતાના હસ્તક લઈ શકે છે.

દેશમાં આર્થિક સંકટ, નાણાકીય કટોકટીના સમયે તમામ સરકારી કર્મચારીઓનાં પગાર-ભથ્થામાં ઘટાડો કરી શકે છે. રાષ્ટ્રપતિને વિશાળ સત્તાઓ અને બંધારણીય વડા હોવા છતાં સંસદીય લોકશાહીની પ્રણાલિકા અનુસાર રાષ્ટ્રપતિ, પ્રધાનમંડળની સલાહ લેવા અને તે અનુસાર વર્તવા બંધાયેલા છે.

ઉપરાષ્ટ્રપ્રમુખ

રાષ્ટ્રપતિની ગેરહાજરીમાં ઉપરાષ્ટ્રપતિ ફરજો બજાવે છે. ઉપરાષ્ટ્રપતિની ચૂંટણી સંસદનાં બંને ગૃહોના સભ્યોના બનેલા મતદાર મંડળ દ્વારા થાય છે. ઉપરાષ્ટ્રપતિ પદનો ઉમેદવાર ભારતીય નાગરિક અને 35 વર્ષ કે તેથી વધુ ઉંમર ધરાવતો હોવો જોઈએ. તેમની મુદત પાંચ વર્ષની હોય છે. હોદ્દાની રૂએ તેઓ રાજ્યસભાના સભાપતિ છે. રાષ્ટ્રપતિ પોતાનું રાજીનામું ઉપરાષ્ટ્રપતિને સોંપે છે.

વડાપ્રધાન

વડાપ્રધાન સંઘ સરકારના વાસ્તવિક કારોબારી વડા છે. વડાપ્રધાન લોકસભામાં બહુમતી પક્ષના સભ્યોના સર્વમાન્ય નેતા છે. તેમની નિમણૂક રાષ્ટ્રપતિ દ્વારા ઔપચારિક રીતે થાય છે. પ્રધાનમંડળના સભ્યોની નિમણૂક વડાપ્રધાનની સલાહ અનુસાર ઔપચારિક રીતે રાષ્ટ્રપતિ કરે છે અને તેઓને ખાતાંઓની વહેંચણી કરે છે. કોઈ પણ પ્રધાનને પ્રધાનમંડળમાં લેવો કે ચાલુ રાખવો કે પ્રધાનમંડળમાંથી પડતો મૂકવાનો નિર્ણય વડાપ્રધાન કરે છે. પ્રધાનમંડળની બેઠકોનું અધ્યક્ષપદ વડાપ્રધાન સંભાળે છે, તેઓ જુદાં જુદાં ખાતાંઓની કામગીરીઓનું સંકલન અને દેખરેખ રાખે છે. નીતિવિષયક નિર્ણયો તેઓ લે છે. હોદ્દાની રૂએ વડાપ્રદાન આયોજનપંચના (જે હવે નીતિપંચ) અધ્યક્ષ છે. વડાપ્રધાનના નેતૃત્વ હેઠળ પ્રધાનમંડળમાં કૅબિનેટ કક્ષાના પ્રધાનો, રાજ્યકક્ષાના પ્રધાનો અને નાયબ પ્રધાનો એમ ત્રિસ્તરીય પ્રધાનમંડળ છે. વડાપ્રધાન સંઘનાં બંને ગૃહોમાંથી કોઈ પણ એક ગૃહના સભ્ય હોવા જરૂરી છે. પ્રધાનમંડળ સંયુક્ત જવાબદારીના સિદ્ધાંત પર કાર્ય કરે છે અને તેઓ લોકસભાને જવાબદાર રહે છે. નીતિવિષયક નિર્ણયો માટે સમગ્ર પ્રધાનમંડળ જવાબદાર છે. જો લોકસભામાં અમુક મુદ્દાઓની સરકારી નીતિ કે મુદ્દાને નામંજૂર કરે તો સમગ્ર પ્રધાનમંડળ જવાબદાર ઠરે છે અને સામૂહિક જવાબદારી સ્વીકારીને રાજીનામું આપી દેવું પડે છે.

રાજ્યપાલ

રાજ્યપાલ (ગવર્નર) અને રાજ્યના મુખ્યપ્રધાન અને પ્રધાનમંડળના સભ્યોનો સમાવેશ રાજ્યની કારોબારીમાં થાય છે. રાજ્યમાં સર્વોચ્ચ સ્થાને રાજ્યપાલની નિમણૂક, કેન્દ્રિય પ્રધાનમંડળની સલાહ મુજબ રાષ્ટ્રપ્રમુખ દ્વારા કરવામાં આવે છે. 35 વર્ષ કે તેથી વધુ વયનો ભારતનો નાગરિક રાજ્યપાલના હોદ્દા માટે લાયક ગણાય છે. રાજ્યપાલની નિમણૂક સામાન્યતઃ પાંચ વર્ષની હોય છે. છતાં તે રાષ્ટ્રપતિની ખુશી હોય ત્યાં સુધી હોદ્દા પર રહી શકે છે. તેમને હોદ્દા પરથી દૂર કરી શકાય છે અને બીજા રાજ્યના રાજ્યપાલ તરીકે બદલી કરી શકાય છે. કોઈકવાર બે રાજ્યોનું સંચાલન પણ સોંપવામાં આવે છે. રાજ્યપાલ જેતે રાજ્યના બંધારણીય અને ઔપચારિક વડા છે. તેઓ રાજ્યની વિધાનસભાના બહુમતી પક્ષના નેતાની મુખ્યપ્રધાન તરીકે નિમણૂક કરે છે અને મુખ્યપ્રધાનની સલાહ મુજબ પ્રધાનમંડળના અન્ય સભ્યોની નિમણૂક કરે છે અને તેઓ ખાતાંઓની વહેંચણી કરે છે. તેઓ રાજ્યના ઍડ્વોકેટ જનરલ અને રાજ્યના જાહેરસેવા આયોગના અધ્યક્ષ તેમજ અન્ય સભ્યોની નિમણૂક કરે છે. રાજ્યની વડીઅદાલતના ન્યાયાધીશોની નિમણૂક રાષ્ટ્રપતિ તેમની સાથે ચર્ચા-વિમર્શ કરીને કરે છે. રાજ્યની વિધાનસભાની બેઠકો બોલાવવી, તેને વિખેરી નાંખવી, વટહુકમો બહાર પાડવા, ધારાસભાએ પસાર કરેલ ખરડાને કાયદા તરીકે મંજૂરી આપવાની ધારાકીય સત્તાઓ ધરાવે છે. રાજ્યમાં આવેલી યુનિવર્સિટીઓના હોદ્દાની રૂએ કુલાધિપતિ (ચાન્સેલર) હોય છે. તેઓ યુનિવર્સિટીના વાઇસ ચાન્સેલરની નિમણૂક કરવાની ઔપચારિક સત્તા ધરાવે છે. રાજ્યપાલની સત્તા વ્યવહારમાં મુખ્યપ્રધાન અને તેનું મંત્રીમંડળ ભોગવે છે. રાજ્યપાલ કોઈ રાજકીય પક્ષ સાથે સંકળાયેલા હોઈ શકે છે; પરંતુ હોદ્દો ગ્રહણ કર્યા પછી તેઓએ સક્રિય રાજકારણથી પર રહીને તટસ્થ અને નિષ્પક્ષ રહીને ફરજો બજાવવાની રહે છે.

મુખ્યપ્રધાન અને પ્રધાનમંડળ

મુખ્યપ્રધાનની નિમણૂક રાજ્યપાલ દ્વારા કરવામાં આવે છે. રાજ્યપાલ વિધાનસભામાં બહુમતી પક્ષના નેતાની નિમણૂક મુખ્યપ્રધાન તરીકે કરે છે. જો કોઈ એક પક્ષને વિધાનસભામાં બહુમતી મળી ન હોય તો જુદા જુદા પક્ષોએ જોડાણ કરીને મેળવેલી બહુમતીના નેતા અથવા અન્ય પક્ષોનો ટેકો ધરાવતા સૌથી મોટા પક્ષના નેતાને સરકાર રચવા આમંત્રણ આપે છે અને મુખ્યપ્રધાનપદના શપથ લેવડાવે છે. મુખ્યપ્રધાનની સલાહ અનુસાર રાજ્યપાલ પ્રધાનમંડળના અન્ય સભ્યોની નિમણૂક કરે છે. રાજ્યપાલના નામે રાજ્યનો સમગ્ર વહીવટ થાય છે; પરંતુ ખરી હકીકતમાં રાજ્યપાલની લગભગ મોટાભાગની સત્તાઓ મુખ્યપ્રધાન અને તેમનું પ્રધાનમંડળ ભોગવે છે. ગુજરાતમાં મુખ્યપ્રધાન અને તેના પ્રધાનમંડળનું કાર્યાલય નવા સચિવાલય-સ્વર્ણિમભવન ગાંધીનગરમાં આવેલ છે. રાજ્યપાલ પ્રધાનમંડળ અને મુખ્યપ્રધાનને હોદ્દાના તેમજ ગુપ્તતાના શપથ લેવડાવે છે અને ત્યાર બાદ પ્રતિજ્ઞાપત્ર પર સહી કરાવે છે. રાજ્યના પ્રધાનમંડળમાં ચાર કક્ષાના પ્રધાનો હોય છે : (અ) કૅબિનેટ (બ) રાજ્યકક્ષા (ક) નાયબકક્ષા (ડ) સંસદીય સચિવ. મુખ્યપ્રધાન પ્રધાનોને ખાતાંઓની વહેંચણી, સરકારની નીતિ-નિર્ધારણ અને પારદર્શક વહીવટ, પ્રજાના પડતર અને પ્રાણપ્રશ્નોના ઉકેલ માટે કેન્દ્ર સમક્ષ સબળ રજૂઆત કરે છે. આપત્તિ વેળા લોકોની પ્રાથમિક જરૂરિયાતો પૂરી પાડે, પ્રેમ અને હૂંફ આપે છે. ધારાસભામાં સબળ નેતૃત્વ પૂરું પાડે છે. મુખ્યપ્રધાન રાજ્યના વિકાસ અંગેની સરકારની નીતિઓના ઉદ્‌ઘોષક, પથદર્શક અને સમર્થ સુકાની છે.

વહીવટીતંત્ર (વહીવટી કારોબારી) : રાજકીય કારોબારી જુદાં જુદાં ક્ષેત્રોમાં નીતિઓ ઘડે છે જેનો વિગતપૂર્ણ, કાર્યક્ષમતાથી અમલ કરવાનું કાર્ય વહીવટી કારોબારીઓનું છે. વહીવટી કારોબારી રાજ્યકારોબારીને નીતિ-વિષયક બાબતોમાં સલાહ-સૂચન આપે છે. જરૂરી માહિતી અને આંકડા પૂરાં પાડે છે. જોકે રાજકીય કારોબારી તેમની સલાહ અનુસાર વર્તવા બંધાયેલી નથી.

નીતિઓ, કાયદાઓ ગમે તેટલા સારા અને લોકોપયોગી હોય; પરંતુ જો તેનો અમલ વહીવટી કારોબારી દ્વારા અસરકારક અને સંતોષકારક રીતે ન થાય તો તેનો હેતુ માર્યો જાય છે. આમ, નીતિ-ઘડતરમાં અને નીતિના અમલીકરણની સતત ચાલતી પ્રક્રિયામાં કારોબારીને વહીવટીતંત્ર પીઠબળ પૂરું પાડે છે. અનેક ક્ષેત્રોમાં નિષ્ણાત, વ્યાવસાયિક કુશળતા અને અનુભવ ધરાવતા, તજ્જ્ઞ અને બાહોશ સનદી અધિકારીઓ (વહીવટી કારોબારી) એ સરકારની કરોડરજ્જુ સમાન છે. તેઓના નિષ્ણાત જ્ઞાન, વહીવટી સૂઝબૂઝ, બહોળો અનુભવ, દીર્ઘદૃષ્ટિ, વહીવટી ક્ષમતાના કારણે તેઓ કાર્યક્ષમ વહીવટ કરી શકે છે. સરકારનાં અંગોમાં રાજ્ય કારોબારી લોકોનાં કલ્યાણ અને સુખાકારીની ચિંતા અને ચિંતન કરતા મગજ સમાન છે. જ્યારે વહીવટી કારોબારી એ તેના હાથપગ છે. બંને વચ્ચેના નિખાલસ, મૈત્રીપૂર્ણ સંબંધો એ રાજ્યના સુશાસન અને વિકાસની પૂર્વશરત છે.

સરકારની સત્તા અને પ્રભાવ અમલદારશાહીમાં વધુ કેન્દ્રિત થવા લાગ્યા છે. તુમારશાહી, લાગવગ, સગાવાદ, ભ્રષ્ટાચાર, અપ્રમાણિકતા, બિનકાર્યક્ષમતા, ગેરરીતિઓ, જવાબદારીમાંથી પલાયન થવાની વૃત્તિ એ અમલદારશાહીનાં અનિષ્ટો છે. જેથી તેને રોકવા માટે વહીવટમાં તકેદારીપંચ, લોકપાલ કે લોકાયુક્તની જરૂર વધતી ગઈ છે. લાંચરુશવતની બદી રોકવા માટે ગુજરાત રાજ્યસરકારે લાંચ-રુશવત વિરોધી બ્યૂરો (ઍન્ટિ કરપ્શન બ્યૂરો) નામે એક અલગ વિભાગ શરૂ કર્યો છે અને ટોલ ફ્રી ફોન નંબર (1800 2334 4444) જાહેર કરીને પ્રજાની ફરિયાદોને આવકારવાનું ખુલ્લા મને સ્વીકાર્યું છે.

દેશમાં જુદા જુદા રાજકીય પક્ષોની સરકારો હોવાથી તેઓ સાથેના વહીવટમાં રાજકીય તટસ્થતાની અપેક્ષા વહીવટીતંત્ર પાસે રાખવામાં આવે છે. તેઓ દ્વારા રાજ્યની અનેક વિકાસલક્ષી યોજનાઓ અને કાર્યક્રમોનો અમલ કરીને સરકારની વિકાસયાત્રાની ગતિ સાતત્યપૂર્ણ રીતે જાળવી રાખવામાં મહત્ત્વપૂર્ણ યોગદાન રહ્યું છે.

સ્થાનિક કક્ષાએ શાસન વ્યવસ્થા :

કેન્દ્ર સરકારની અનેકવિધ જવાબદારીઓની વચ્ચે એક જ સ્થાનેથી સમગ્ર દેશનું સંચાલન કરવું અત્યંત કઠિન અને કપરું છે. વિવિધ સમસ્યા, વિભિન્ન જરૂરિયાતો, અપેક્ષાઓ, વિપુલ વસ્તીની અનેક આકાંક્ષાઓના સુચારુ અને સ્વીકાર્ય ઉકેલ સમયસર થાય તે હેતુસર સત્તાનું વિકેન્દ્રીકરણ કરવામાં આવે છે, જે થકી વહીવટી સરળતા, સુગમતા અને કરકસરભર્યા વહીવટ અર્થે સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓનો ઉદ્‌ભવ થયો છે. ગામ, નગર કે મહાનગરોનો વહીવટ પોતાના ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓ દ્વારા સ્થાનિક સ્તરની સંસ્થાઓમાં થાય તેને સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થા કહે છે. ભૌગોલિક પ્રાદેશિક વિસ્તારોને વહીવટી સરળતા ખાતર વિભાજિત કરીને તેને સ્થાનિક જવાબદારી તેમજ કાર્યોની સોંપણી કરીને વહીવટ સોંપવામાં આવ્યો છે. તદનુસાર, શહેરી વિસ્તારોમાં નગરપાલિકા, મહાનગરપાલિકા અને મહાનગરનિગમ (મેગાસિટી) એ સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓ છે. તે જ રીતે ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં ગ્રામપંચાયત, તાલુકા પંચાયત અને જિલ્લા પંચાયતો મુખ્યત્વે હોય છે.

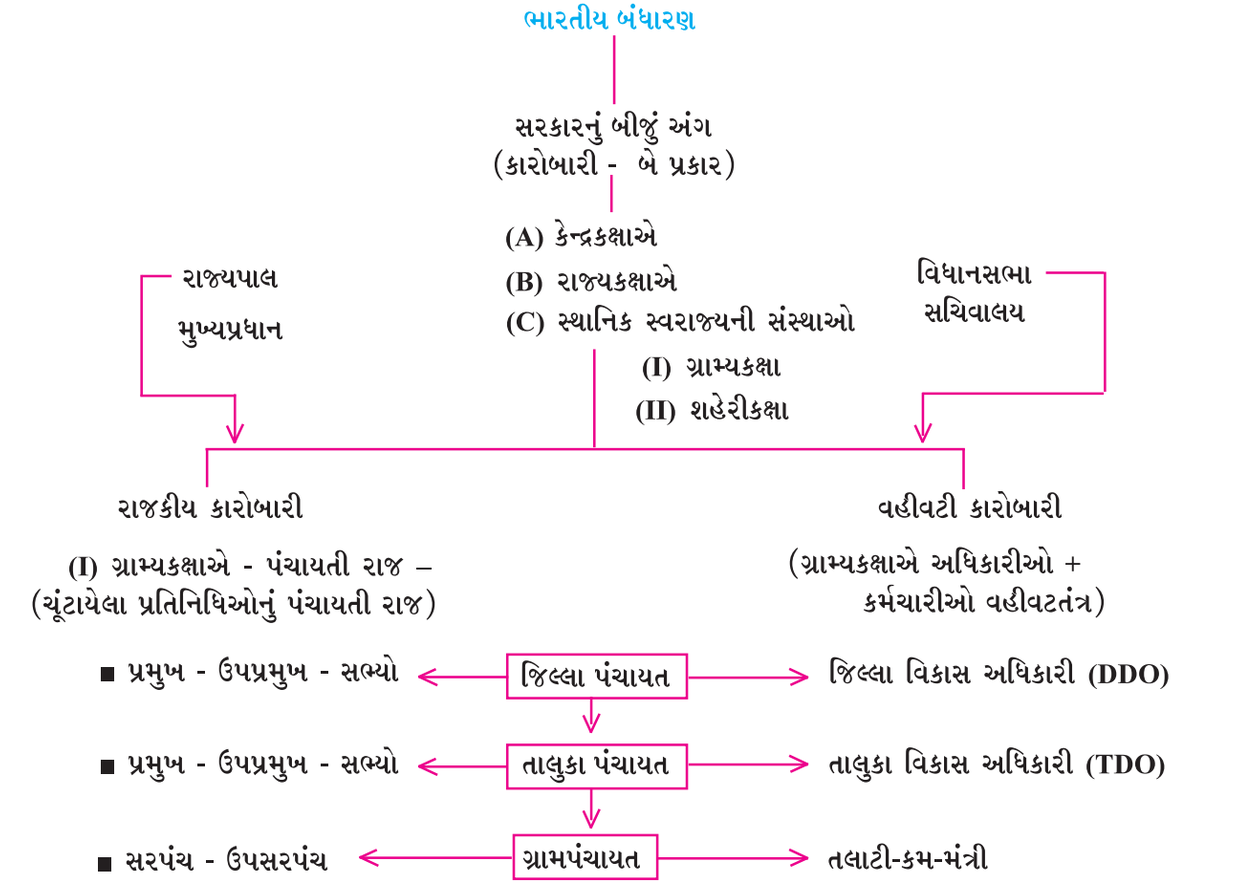
સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓના વહીવટ થકી ગ્રામકક્ષાએથી ચૂંટણી, મતદાન, ફરજો, હકો-જવાબદારી, વહીવટ અને સત્તાધારી કે વિરોધપક્ષની ભૂમિકાની તાલીમ મળે છે. સ્વવિકાસની તક મળે છે. આ સંસ્થાઓમાં યોજનાઓના અમલમાં કાયદાની વિસંગતતાથી નીચલા સ્તરે ઊભી થતી સમસ્યાઓને સમજીને ઉપલીકક્ષાએ અમલમાં મૂકતાં પૂર્વે પૂરતી કાળજી, ચકાસણી અને સુધારણાને અવકાશ રહે છે તેથી જ સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓ લોકશાહીની તાલીમશાળા અને વહીવટ સુધારણાની પ્રયોગશાળા કહેવાય છે.

1992માં સમગ્ર દેશમાં એક સરખા 'પંચાયતીરાજ' અને 'શહેરી સ્વશાસનની સંસ્થાઓ' અસ્તિત્વમાં આવી છે.

પંચાયતી રાજ્યનું ત્રિસ્તરીય માળખું :

(અ) ગ્રામ્ય કક્ષાએ સ્વશાસનની સંસ્થાઓ : ગ્રામપંચાયત, તાલુકા પંચાયત અને જિલ્લા પંચાયત એ ત્રિસ્તરીય માળખું છે. પ્રત્યેક સંસ્થા નીચેથી ઉપર તરફ પરસ્પર સંબંધોથી જોડાયેલી છે. પંચાયતી રાજના તમામ સ્તરે સ્થાનિક વિકાસકાર્યો, યોજના અને કલ્યાણલક્ષી કાર્યક્રમો આ સંસ્થાઓ વધુ કાર્યક્ષમ રીતે પાર પાડી શકે તે માટે તેઓને જરૂરી નાણાકીય સહાય અને સાધન-સામગ્રી સ્વરૂપે સહાય પ્રાપ્ત થાય છે. જિલ્લા પંચાયતના પ્રમુખ અને તેની વિવિધ સમિતિઓના અધ્યક્ષો હોય છે, જ્યારે વહીવટી વડા 'જિલ્લા વિકાસ અધિકારી' (DDO) (ડિસ્ટ્રિક્ટ ડેવલપમેન્ટ ઑફિસર) હોય છે અને જિલ્લા પંચાયતનું કાર્યાલય જિલ્લા મથકે રાખવામાં આવે છે.

તે જ પ્રમાણે તાલુકા પંચાયતની ચૂંટાયેલી પાંખના નેતા તાલુકા પંચાયત પ્રમુખ કહેવાય છે જ્યારે તેની વહીવટી પાંખના વડા 'તાલુકા વિકાસ અધિકારી' (TDO) હોય છે. નીચલા સ્તરે ગ્રામકક્ષાએ 'સરપંચ' તરીકે એ ચૂંટાયેલ લોકપ્રતિનિધિઓના નેતા હોય છે અને વહીવટીવડા 'તલાટી-કમ-મંત્રી' એ ગ્રામપંચાયતનો વહીવટ સંભાળે છે. જે ગ્રામપંચાયતોમાં સર્વસંમતિથી ચૂંટણી નિવારવામાં આવે છે અને સરપંચની સર્વમાન્ય પસંદગી થાય તેને 'સમરસ્ ગ્રામ' તરીકે જાહેર કરીને વિશેષ પુરસ્કારથી સન્માનિત કરવામાં આવે છે.

આકૃતિ - 1

(બ) શહેરી સ્વશાસનની સંસ્થાઓ : બંધારણના 74મા સુધારાથી શહેરી વિસ્તારોને વસ્તીના પ્રમાણના આધારે સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓની જોગવાઈ કરવામાં આવી છે. પ્રથમ સ્તરે નગરપાલિકા, દ્વિતીય સ્તરે મહાનગરપાલિકા અને ત્રીજું એકમ મહાનગર નિગમ-મેગાસિટી છે. આ ત્રણેય સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓમાં રાજકીય કારોબારીમાં ચૂંટાયેલી બહુમતી પાંખના નેતા મેયર કહેવાય છે અને વિવિધ સમિતિના ચેરમૅનો અને વૉર્ડવાર ચૂંટાયેલા કૉર્પોરેટર હોય છે. વૉર્ડદીઠ કૉર્પોરેટરની સંખ્યામાં સ્ત્રી પ્રતિનિધિત્વ અને અનામત જાતિની બેઠકોનું અનામતનું પ્રમાણ જાળવવાની જોગવાઈ કરવામાં આવી છે. વિવિધ સમિતિઓ વિકેન્દ્રિત ધોરણે વિવિધ ક્ષેત્રોનાં કાર્યોની જવાબદારી ઉપાડી લે છે. નગર આયોજન, જમીન સંપાદન, રસ્તા, પુલો, ફ્લાયઓવર બ્રીજનું નિર્માણ, પાણી-પુરવઠાનો પ્રબંધ, સફાઈ-ગટર વ્યવસ્થાનો પ્રબંધ, મકાનોનું નિર્માણ, પર્યાવરણ સુવિધા, અગ્નિશામક સેવા, શિક્ષણ-આરોગ્ય વિષયક સેવાઓની ઉપલબ્ધિ, સાંસ્કૃતિક, શૈક્ષણિક અને સૌંદર્યજનક અને મનોરંજન સ્થળો, શહેરી વિકાસ, સ્મશાન ગૃહો - કબ્રસ્તાનોનો વિકાસ અને તેને નિભાવવા, ઝૂંપડપટ્ટી વિસ્તારની (સ્લમ વિસ્તાર) નાબૂદી જેવા લોકોના સર્વતોમુખી વિકાસ અને સુખાકારી માટેનાં કાર્યો સ્થાનિક શહેરી સ્વશાસનની સંસ્થાઓ કરે છે. જે કાર્યો લોકો પાસેથી સખાવતો, પબ્લિક-પ્રાઇવેટ પાર્ટનરશીપના (PPP) ધોરણે તેમજ લોકો પાસેથી ઉઘરાવેલા કરવેરા અને સરકારી ગ્રાંટમાંથી કરવામાં આવે છે. મહાનગરપાલિકાના વહીવટી પાંખના વડા 'મ્યુનિસિપલ કમિશનર' હોય છે તથા તેમના હાથ નીચે ટેક્નિકલ અને વહીવટી જ્ઞાન ધરાવતા ઝોનલ વડાઓ, અન્ય અધિકારીઓ અને કર્મચારીઓનું તંત્ર સતત કાર્યશીલ રહે છે. જો ચૂંટાયેલી પાંખ અને વહીવટી પાંખ વચ્ચે ખુલ્લા મન સાથે, સંકલન સાધીને લોકહિતાર્થે કાર્યો થાય ત્યારે શહેરો વિકાસ પામે છે.

ન્યાયતંત્ર

ભારતના બંધારણમાં ભારતના નાગરિકોને સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય ન્યાય મળે એવા ઉચ્ચ આદર્શોને સ્વીકારવામાં આવ્યાં છે. જે થકી સૌને વિકાસની સમાન તક, સૌ સાથે સમાન વ્યવહાર દ્વારા શોષણવિહીન ન્યાયી સમાજની રચના કરવાનું ધ્યેય બંધારણમાં સ્વીકાર્યું છે. રાજ્યના કાયદાઓનું નાગરિકોએ પાલન કરવાનું છે. જો કોઈ નાગરિક એ કાયદાઓનો ભંગ કરે તો તેને સજા અથવા દંડ કરવો એ ન્યાયતંત્રનું કાર્ય છે. દેશનું બંધારણ એ દેશનો મૂળભૂત કાનૂન છે. દેશનું શાસન બંધારણ મુજબ થાય છે કે નહિ તે જોવાનું કાર્ય ન્યાયતંત્રએ કરવાનું છે. દેશના કાયદાઓ બંધારણ સાથે સુસંગત છે કે કેમ તેની ચકાસણી કરવાનું કામ પણ ન્યાયતંત્ર કરે છે. જો કાયદો બંધારણને સુસંગત ન હોય તો તે એ કાયદાને ગેરબંધારણીય અને રદબાતલ ઠેરવી શકે છે.

સમવાયીતંત્રમાં ઘટક રાજ્યો અને કેન્દ્ર વચ્ચે સત્તા અને કાર્યોનું વિભાજન કરવામાં આવે છે. દરેક ઘટક રાજ્ય અને કેન્દ્ર સરકાર પોતપોતાના નિર્ધારિત કાર્યક્ષેત્રોમાં જ રહીને કામ કરે અને એકબીજાનાં કાર્યક્ષેત્રમાં દખલગીરી કરે નહિ તે જોવાનું કાર્ય ન્યાયતંત્રનું છે. કેન્દ્ર સરકાર અને ઘટક રાજ્યો વચ્ચે તકરાર કે મતભેદ ઊભા થાય ત્યારે તેનું નિરાકરણ કરવાનું કામ સર્વોચ્ચ અદાલત કરે છે. ભારતમાં ન્યાયતંત્રનું એકસૂત્રી અને સળંગ, રૈખિક વ્યવસ્થાતંત્ર છે. ટોચ પર કેન્દ્રમાં સર્વોચ્ચ અદાલત વચ્ચે રાજ્યોમાં વડીઅદાલત અને જિલ્લા સ્તરે ટ્રાયલ કોર્ટો, દીવાની અને ફોજદારી અદાલતો અને અન્ય તાબાની અદાલતો હોય છે.

ન્યાયતંત્ર વિશે વિગતે અભ્યાસ આપણે આગળનાં પ્રકરણમાં કરીશું.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના જવાબ આપો :

(1) સત્તા વિશ્લેષનો સિદ્ધાંત એટલે શું ?

(2) સાંસદની લાયકાત કઈ છે ?

(3) લોકસભા અને રાજ્યસભાની કાર્યસાધક સંખ્યા કેટલી છે ?

(4) રાજ્યસભાના સભ્યોની પસંદગી કઈ રીતે થાય છે ?

(5) સ્પીકર ગૃહની મર્યાદાના રક્ષક છે. શાથી ?

(6) રાષ્ટ્રપતિની કટોકટીવેળાની સત્તાઓ જણાવો.

(7) મહાભિયોગની કાર્યવાહી શું છે ?

(8) સંસદની સત્તાઓ અંગે ઉલ્લેખ કરો.

(9) સ્થાનિક સ્વશાસનની સંસ્થાઓ વિશે જણાવો.

(10) અમલદારશાહીનાં અનિષ્ટો જણાવો.

2. નીચેનાં વિધાનોનાં કારણ સમજાવો :

(1) ભારતીય સંસદ દ્વિગૃહી છે.

(2) રાજ્યસભા કાયમીગૃહ છે.

(3) ભારતમાં સંસદ સર્વોપરી નથી; પરંતુ બંધારણ સર્વોપરી છે.

(4) સ્વતંત્ર, નિષ્પક્ષ ન્યાયતંત્ર લોકશાહીની આધારશિલા છે.

(5) સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓ લોકશાહીની તાલીમશાળા અને બંધારણ સુધારણાની પ્રયોગશાળા છે.

(6) રાજ્યની વિધાનસભા રાજ્યના લોકોની ઇચ્છાનું પ્રતિબિંબ પાડે છે.

(7) રાજ્યપાલ એ રાજ્ય અને કેન્દ્ર વચ્ચે કડીરૂપ ભૂમિકા અદા કરે છે.

(8) લોકસભા દેશની ચાવીરૂપ પ્રજાકીય સંસ્થા છે.

(9) રાજકીય કારોબારી અને વહીવટી કારોબારી વચ્ચે મૈત્રીપૂર્ણ સંબંધો રાજ્યના સુશાસનની પૂર્વશરત છે.

(10) સક્ષમ અને બાહોશ સનદી અધિકારીઓ સરકારની કરોડરજ્જુ સમાન છે.

3. ટૂંક નોંધ લખો :

(1) રાજ્યપાલનું સ્થાન અને કાર્યો

(2) રાજ્યની વિધાનસભાની કારોબારી વિષયક સત્તાઓ

(3) વડાપ્રધાનનું સ્થાન અને કારોબારી સત્તાઓ

(4) રાષ્ટ્રપતિની ધારાકીય સત્તાઓ અને વહીવટી સત્તાઓ

(5) ખરડો કાયદો ક્યારે બને ? પ્રક્રિયા વર્ણવો

(6) નાણાકીય ખરડા અંગેની બંધારણીય જોગવાઈઓ

(7) રાજ્યસભાની ઉપયોગિતા અને મર્યાદા

4. નીચેનામાંથી યોગ્ય વિકલ્પની પસંદગી કરો :

(1) વિધાનસભાના સભ્યપદ માટે વયમર્યાદા કેટલા વર્ષની નક્કી થઈ છે :

(A) 25 વર્ષ (B) 30 વર્ષ

(C) 35 વર્ષ (D) 18 વર્ષ

(2) લોકસભાનું સંખ્યાબળ અને રાજ્યસભાનું સંખ્યાબળ કેટલું નિર્ધારિત કર્યું છે.

(A) 545;250 (B) 455;350

(C) 182;11 (D) 543;238

(3) નીચેના ક્યા રાજ્યમાં ધારાસભાનાં બે ગૃહો અસ્તિત્વમાં છે ?

(A) કર્ણાટક (B) આંધ્રપ્રદેશ

(C) તમિલનાડુ (D) રાજસ્થાન

(4) સર્વોચ્ચ અદાલતના ન્યાયાધીશને કોણ નીમે છે ?

(A) વડાપ્રધાન (B) રાજ્યપાલ

(C) રાષ્ટ્રપતિ (D) ઉપરાષ્ટ્રપતિ

(5) લોકસભાના સભ્યોની સમયમર્યાદા કેટલાં વર્ષની છે ?

(A) 4 વર્ષ (B) 6 વર્ષ

(C) 2 વર્ષ (D) 5 વર્ષ

(6) રાષ્ટ્રપતિ કયા ગૃહમાં બે એંગ્લો-ઇન્ડિયન સભ્યની નિમણૂક કરે છે ?

(A) રાજ્યસભા (B) લોકસભા

(C) ગોવા વિધાનસભા (D) આયોજનપંચ

(7) વડાપ્રધાનને હોદ્દા અને ગુપ્તતાના શપથ કોણ લેવડાવે છે ?

(A) ઉપરાષ્ટ્રપતિ (B) રાષ્ટ્રપતિ

(C) સુપ્રીમ કોર્ટના મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ (D) લોકસભાના પ્રોટેમ સ્પીકર

(8) સાચાં જોડકાં જોડો :

વહીવટી સંસ્થાઓ	વહીવટી વડાઓ
(1) જિલ્લા સેવાસદન	(A) મેયર
(2) મહાનગરપાલિકા	(B) ડીડીઓ
(3) જિલ્લા પંચાયત	(C) કલેક્ટર
	(D) કમિશનર

(A) 1-A, 2-C, 3-D (B) 1-C, 2-D, 3-B (C) 1-B, 2-C, 3-D (D) 1-C, 2-A, 3-B

(9) રાજ્યસભામાં રાષ્ટ્રપતિ કેટલા સભ્યો નીમે છે ?

(A) 238 (B) 12 (C) 2 (D) 14

(10) સંસદમાં અંદાજપત્ર કોણ રજૂ કરે છે ?

(A) વડાપ્રધાન (B) ગૃહપ્રધાન

(C) નાણાં પ્રધાન (D) સંસદ સભ્ય

પ્રવૃત્તિ : (વર્ગના વિદ્યાર્થીઓને જૂથમાં વહેંચી પ્રવૃત્તિઓ ફાળવો)

- ભારતના અત્યાર સુધીના વડાપ્રધાનો અને તેમનો કાર્યકાળ તેમજ ભારતના રાષ્ટ્રપતિઓ અંગે સચિત્ર હસ્તલિખિત અંક તૈયાર કરાવો.
- ગુજરાતના તમામ મુખ્યપ્રધાનો અને તેમના સમયગાળા અંગે સચિત્ર ભીંતપત્ર તૈયાર કરાવો.
- તમારા વિસ્તારના એક સાંસદ, એક ધારાસભ્ય અને એક કૉર્પોરેટર કે સરપંચને શાળામાં આમંત્રિત કરીને તેમની કામગીરી વિશે માહિતી મેળવો તથા સરકારી યોજના વિશે જાણો.
- શાળામાં કોઈ સામાજિક, આર્થિક સમસ્યા પર 'મૉક પાર્લમેન્ટ'નું આયોજન કરી ચર્ચાનું આયોજન કરો.
- વિદ્યાર્થીઓને વિધાનસભાગૃહની કે કૉર્પોરેશનની સભાની પ્રત્યક્ષ મુલાકાત દ્વારા કાર્યવાહીનું જીવંત નિદર્શન કરાવવા પ્રવાસનું આયોજન કરો.
- શાળામાં બંધારણ, મૂળભૂત હકો, ફરજો, માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતો અને સરકારનાં અંગો પર આધારિત ક્વીઝ સ્પર્ધા યોજો.
- શું આપણે ભારતમાં પંચાયતીરાજ દ્વારા કલ્યાણરાજ સ્થાપવામાં સફળ રહ્યા છીએ ? ચર્ચાસભાનું આયોજન કરો.
- કેન્દ્ર સરકાર, રાજ્ય સરકાર તથા સ્થાનિક કક્ષાએ સ્વશાસનની સંસ્થાઓ દ્વારા શિક્ષણ, મહિલાઓ અને બાળકોના ઉત્કર્ષ અને કલ્યાણસંબંધી વિવિધ યોજનાઓ, નીતિ-કાર્યક્રમો પર પ્રોજેક્ટ કે હસ્તલિખિત અંક તૈયાર કરાવો.